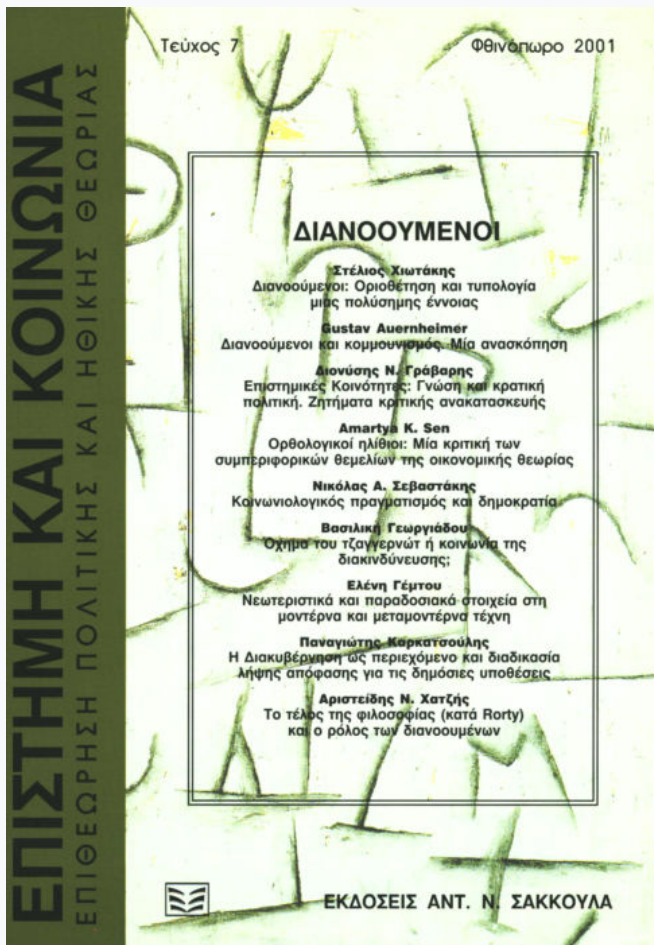

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 7 (2001)

Διανοούμενοι

Όχημα του τζαγγερνώτ ή κοινωνία της διακινδύνευσης;

Βασιλική Γεωργιάδου

doi: [10.12681/sas.631](https://doi.org/10.12681/sas.631)

Copyright © 2015, Βασιλική Γεωργιάδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γεωργιάδου Β. (2015). Όχημα του τζαγγερνώτ ή κοινωνία της διακινδύνευσης;. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 7, 157–178. <https://doi.org/10.12681/sas.631>

Όχημα του τζαγγερνώτ ή κοινωνία της διακινδύνευσης;

Βασιλική Γεωργιάδου*

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται η κριτική παρουσίαση των απόψεων του A. Giddens σχετικά με τα χαρακτηριστικά, τις συνέπειες και τις προοπτικές της νεοτερικότητας. Κεντρική θέση του άρθρου αποτελεί ότι στις *Συνέπειες της Νεοτερικότητας* τα προβλήματα των ανεπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών δεν εκλαμβάνονται πρωτίτως ως πολιτικά προβλήματα δημόσιου χαρακτήρα, για τα οποία απαιτούνται ρυθμίσεις αμιγώς πολιτικές. Καθώς τις συνέπειες της νεοτερικότητας δεν τις διευθετεί η 'ισχύς', ο Giddens αντιπροτείνει 'υπευθυνότητα' και μία 'νέα κριτική θεωρία'. Η θεωρία της 'κοινωνίας της διακινδύνευσης' του U. Beck καθώς και η 'κοινωνιολογία της διακινδύνευσης' του N. Luhmann χρησιμοποιούνται ως πλαίσια ανάλυσης και κριτικής αντιπαράθεσης με τις απόψεις του βρετανού στοχαστή. Οι διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις προσφέρουν τη θεωρητική βάση για την πολιτική αντιμετώπιση των συνεπειών της νεοτερικότητας: κοινωνικών αντιθέσεων δηλαδή που, επειδή είναι το αποτέλεσμα των τάσεων αποδιαφοροποίησης και εξατομίκευσης, δεν διαθέτουν πλέον τα χαρακτηριστικά των διαιρετικών τομών και δεν ευθυγραμμίζονται με συγκεκριμένες και διακριτές δομές σύγκρουσης.

Χαρακτηριστικά, συνέπειες και προοπτικές της νεοτερικότητας κατά τον A. Giddens

Μία και πλέον δεκαετία μετά την κυκλοφορία του στα αγγλικά (Οξφόρδη: Polity Press / Basil Blackwell 1990) και αφού ανατυπώθηκε αρκετές

---

* Επίκουρος καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

φορές, μεταφράστηκε στα ελληνικά (2001) το βιβλίο του Anthony Giddens *The Consequences of Modernity*.¹ Το βιβλίο θεωρείται μια σημαντική συμβολή στον ευρύ κοινωνικο-θεωρητικό διάλογο που εδώ και χρόνια διεξάγεται για τη νεωτερικότητα και την πορεία μετασχηματισμού της προς μία 'μετανεωτερικότητα' σύμφωνα με τους μεταστρουκτουραλιστές (J.-F. Lyotard), ή προς μία 'κοινωνία της διακινδύνευσης' (risk society) σύμφωνα με τους θιασώτες κοινωνιολογικών προσεγγίσεων του ανακλαστικού εκσυγχρονισμού και της εξατομίκευσης (U. Beck). Ο Giddens, ως οπαδός μίας αντιεξελικτικής αντίληψης της νεωτερικότητας που ριζοσπαστικοποιείται και οικουμενικοποιείται διαρκώς και ως προς τις ευκαιρίες τις οποίες δημιουργεί αλλά και ως προς τη 'ζοφερή πλευρά' της, κρατά αποστάσεις –ασύμμετρες μάλλον– και από τους μεν και από τους δε. Ευρισκόμενος εγγύτερα στις απόψεις του Beck, ο Giddens υποστηρίζει ότι οι νέες αβεβαιότητες και οι διακινδυνεύσεις (τα ρίσκα) μπορεί όντως να απειλήσουν την ανθρωπότητα με κατάρρευση ή καταστροφή. Ωστόσο οι νέες ευκαιρίες και εν γένει οι νέες θεσμικές τάσεις που ήδη κάνουν την εμφάνισή τους σε παγκόσμιο επίπεδο, διανοίγουν –στο πλαίσιο ενός 'ουτοπικού ρεαλισμού' σύμφωνα με το βρετανό καθηγητή-εναλλακτικές δυνατότητες στα προβλήματα της μοντέρνας κοινωνίας. Στις θεσμικές αυτές τάσεις-δυνατότητες ο Giddens κατατάσσει:

- ένα σύστημα 'μετα-σπάνεως' που δυνητικά μπορεί να υποκαταστήσει το μοντέλο 'καπιταλιστικής συσσώρευσης στο πλαίσιο ανταγωνιστικών αγορών εργασίας και παραγωγής',
- νέες μορφές 'πολυεπίπεδης δημοκρατικής συμμετοχής' που είναι σε θέση να συμπληρώσουν ή να αντικαταστήσουν τις ισχύουσες -στο επίπεδο του εθνικού κράτους- διαδικασίες λήψης αποφάσεων και διακυβέρνησης,
- ροπές για παγκόσμιες 'συνεργατικές στρατηγικές' που αφορούν στον έλεγχο της στρατιωτικής εξουσίας και στην επίλυση συγκρούσεων μεταξύ των διαφόρων κρατών, και τέλος
- προβληματισμούς και προσπάθειες 'εξανθρωπισμού της τεχνολογίας' με τη συμπερίληψη 'ηθικών ζητημάτων' ως απαραίτητου στοιχείου μίας βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης που δεν θα προκαλεί αμετάκλητες καταστροφές στο 'δημιουργημένο περιβάλλον'.

Όλα αυτά συνθέτουν, σύμφωνα με τον Giddens, εν μέρει το δυνητικό εν μέρει το εν ενεργεία υπαρκτό θεσμικό περιγράμμα μίας νεωτερικότητας που ολοένα και ριζοσπαστικοποιείται και ωριμάζει.

Αυτό το περιγράμμα θεσμικών τάσεων μίας ύστερης νεωτερικής τάξης

θέτει στόχους εφικτούς και επιδιώξιμους κυρίως για τον έλεγχο των 'διακινδυνεύσεων με μεγάλες συνέπειες στη νεοτερικότητα'. Στις διακινδυνεύσεις αυτού του είδους κατατάσσει ο Giddens το ενδεχόμενο 'κατάρρευσης των οικονομικών μηχανισμών ανάπτυξης' με επακόλουθο την εμβάθυνση των παγκόσμιων κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων, την πιθανότητα 'αύξησης της ολοκληρωτικής εξουσίας' όπως και άλλων ηπιότερων μορφών καταπίεσης, τον κίνδυνο πολεμικών συγκρούσεων με χρήση συμβατικών και πυρηνικών όπλων, όπως και εκείνον της οικολογικής καταστροφής. Πρόκειται για προβλήματα μείζονος σημασίας, τα οποία απειλούν τις θεσμικές διαστάσεις της νεοτερικότητας συνολικά: την αγορά, την κοινωνία, τη φύση, την εξουσία.

Με άλλα λόγια οι διακινδυνεύσεις, μια 'έννοια-κλειδί' των κοινωνικών επιστημών που πλέον θεωρείται απαραίτητη για την πρόσληψη, κατανόηση και ανάλυση των προβλημάτων των μοντέρνων κοινωνιών (Bechmann 1993), δεν περιγράφει μόνο προβλήματα περιβαλλοντικής/οικολογικής και τεχνολογικής υφής, ούτε αναφέρεται σε προβλήματα της λεγόμενης χαμηλής πολιτικής, όπως λανθασμένα πιστεύουν αρκετοί. Οι διακινδυνεύσεις δεν *περιβάλλουν* την κοινωνία, αλλά είναι κατεξοχήν προβλήματα της κοινωνίας (Beck 1999: 19). Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Giddens, σύγχρονα προβλήματα της 'χαμηλής' και της 'υψηλής' πολιτικής γίνονται αντιληπτά ως διακινδυνεύσεις όταν τα συστήματα ελέγχου και ασφάλειας δεν επαρκούν προκειμένου επιλογές και αποφάσεις των νεοτερικών κοινωνιών να μην εξελιχθούν σε εν τω γεννάσθαι μορφές αβεβαιότητας (βλ. van Loon 2000). Διακινδυνεύσεις είναι ακριβώς αυτά τα εν τω γεννάσθαι γεγονότα, τα 'όχι-πλέον-αλλά-όχι-ακόμα' γεγονότα, δηλαδή καταστάσεις για τις οποίες δεν υπάρχει πια εμπιστοσύνη και ασφάλεια, αλλά ούτε επιβεβαιώνεται ότι ήδη έχουν εξελιχθεί ή ότι θα εξελιχθούν, σε μία χρονικά προσδιορισμένη στιγμή, σε κάποια συγκεκριμένης έκτασης και ποιότητας καταστροφή (Beck 1999: 135-136, van Loon 2000: 166 και passim). Οι διακινδυνεύσεις αποτελούν επομένως προβλήματα με 'έντονα αντιπραγματολογικό χαρακτήρα', όπως γράφει ο Giddens, για τα οποία -σύμφωνα με το βρετανό συγγραφέα- ισχύει αυτό που έγραψε η S. Sontag (1989):

'Ένα διαρκές μοντέρνο σενάριο: διαφαίνεται η αποκάλυψη - και δεν επέρχεται. Και συνεχίζει να διαφαίνεται. Η αποκάλυψη είναι τώρα μακρόσυρτο σήριαλ: όχι «Αποκάλυψη τώρα», αλλά «Αποκάλυψη από τώρα και στο εξής»'.

Στην ιδέα αυτή του ρίσκου ως ενός 'μακρόσυρτου σήριαλ' που υπάρχει αλλά δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί, ο van Loon (2000: 173) θα προσέθετε ότι

το πότε, το εάν και πώς αυτής της ‘αποκάλυψης’ ‘σχετίζεται άμεσα με τις διαμεσολαβήσεις’ (mediations): διαμεσολαβήσεις ‘επιστημονικές, πολιτικές, οικονομικές ή λαϊκές’, στις οποίες μάλιστα τα Μέσα Εννημέρωσης και ιδίως τα ηλεκτρονικά, αναλαμβάνουν το ρόλο κεντρικού συντονιστή στην όλη διαδικασία ‘αποκάλυψης’ των ρίσκων (von Loon 2000: 165, 173 και Beck 1999: 136).²

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι προβλήματα όπως τα προαναφερθέντα δεν προκύπτουν τόσο από ‘σφάλματα σχεδιασμού’ ή από ‘αποτυχίες χειρισμού’ των αφηρημένων και εξειδικευμένων συστημάτων της νεοτερικότητας. Οι διακινδυνεύσεις υπάρχουν ως ‘ακούσιες συνέπειες’ και αυτοπαράγόμενα προβλήματα της νεοτερικότητας, αναφέρει ο Giddens, ως ‘λανθάνουσες δευτερογενείς συνέπειες’ και, άρα, ως η άλλη όψη του βιομηχανικού εκσυγχρονισμού, ισχυρίζεται ο Beck, αφήνοντας με τον τρόπο αυτό να διαφανεί μια καταρχάς σύγκλιση απόψεων των δύο κοινωνιολόγων. Στην ‘ανατοχαστικότητα’ ή την κυκλικότητα της κοινωνικής γνώσης’ στις μοντέρνες κοινωνίες θα πρέπει συνεπώς να καταλογιστεί η αδυναμία μας ‘να καθυποτάξουμε τους συλλογικούς μας στόχους’ και ‘να ελέγξουμε απόλυτα την κοινωνική ζωή’, διατείνεται ο Giddens. Αλλιώς διατυπωμένο, μία γνώση χωρίς βεβαιότητα για τις συνέπειες των εφαρμογών της και μία νεοτερική κοινωνία στην οποία η ‘αύξουσα κατανόηση του κοινωνικού κόσμου’ δεν οδηγεί απαραίτητα σε μεγαλύτερο έλεγχο του, αποτελούν το γενεσιουργό αίτιο των ‘συνεπειών της νεοτερικότητας’ με βάση την ανάλυση του βρετανού καθηγητή (για το θέμα αυτό βλ. και von Loon 2000: 173). Εάν ωστόσο, όπως ο Giddens υποστηρίζει, οι ‘συνέπειες της νεοτερικότητας’ αποτελούν ‘ακούσιες συνέπειες’ και όχι επιλογές ‘που θα μπορούσαμε να κάνουμε ή να εγκαταλείψουμε μετά από πολιτικές αντιπαραθέσεις’, για να χρησιμοποιήσουμε μία εύστοχη διατύπωση του Beck (1996), τότε αυτές οι συνέπειες και τα αυτοπαράγόμενα προβλήματα της νεοτερικότητας δεν δημιουργούν μόνο μία ‘γενική αναστοχαστικότητα’ (Giddens). Οι ‘συνέπειες της νεοτερικότητας’ πρώτα απ’ όλα μεταβάλλουν κατά έναν τρόπο ‘μη αναστοχασμένο’ και ‘ανακλαστικό’ τα ίδια τα θεμέλια των νεοτερικών κοινωνιών (Beck), μετατρέπομενες οι ίδιες σε ‘κοινωνίες της διακινδύνευσης / του ρίσκου’. Σ’ αυτήν ακριβώς τη διάκριση μεταξύ ‘*αναστοχασμού*’ (reflectivity) και ‘*ανακλαστικότητας*’ (reflexivity) της νεοτερικότητας εντοπίζονται οι διαφορές στην ανάλυση της νεοτερικής κοινωνίας και των συνεπειών της από τον Giddens και τον Beck (βλ. von Loon 2000: 173).

Μετά από αυτές τις παρατηρήσεις που σκοπό είχαν να εντοπίσουν το

γενικό πλαίσιο της ανάλυσης του A. Giddens περί των 'συνεπειών της νεοτερικότητας', όπως επίσης να προιδέασουν τους αναγνώστες για ορισμένα κενά της ανάλυσης αυτής, θα παρουσιάσουμε τους θεματικούς άξονες και θα αναφερθούμε στα βασικότερα σημεία τους. Το βιβλίο του Giddens *Οι Συνέπειες της Νεοτερικότητας* αναπτύσσεται πάνω σε τρεις κεντρικούς θεματικούς άξονες: α) Ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών της νεοτερικότητας, β) οι συνέπειες της νεοτερικότητας και γ) οι προοπτικές της νεοτερικότητας.

Για το α: Ο 'διαχωρισμός χρόνου και χώρου' που έχει επίσης ως άμεση συνέπεια το 'διαχωρισμό χώρου και τόπου' και επιτρέπει τις σχέσεις μεταξύ απόντων σε έναν γεωγραφικά/εδαφικά αδιάφορο χώρο, η 'αποσύνδεση' (disembedding) των κοινωνικών σχέσεων τόσο από την παράδοση όσο και εν γένει από χωρο-χρονικά περιχαρακωμένα κοινωνικά πλαίσια και η 'επανασύνδεσή τους' (reembedding) τμηματικά ή προσωρινά με τα αφηρημένα και εξειδικευμένα συστήματα της μοντέρνας κοινωνίας, αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά της νεοτερικότητας. Στα χαρακτηριστικά της νεοτερικότητας ανήκει και η 'αναστοχαστικότητα' της ίδιας της εφαρμοσμένης γνώσης, δηλαδή η 'επανεισαγωγή της στο κοινωνικό σύμπαν απ' όπου λαμβάνεται ή συλλέγεται', με αποτέλεσμα τη μεταβολή του αντικειμένου που μελετά.

Καθώς πάντως οι κοινωνικές σχέσεις στη νεοτερικότητα 'εκριζώνονται', όπως υποστηρίζει ο Giddens, από τα παραδοσιακά 'πλαίσια αλληλεπίδρασης', 'συμβολικοί δείκτες' (λ.χ. το χρήμα) και 'ειδικευμένα' / 'αφηρημένα συστήματα' (όπως τεχνικά επιτεύγματα, επαγγελματικές ειδικότητες κ.λπ.) έρχονται να δημιουργήσουν ένα νέο πλαίσιο αναφοράς για τις κοινωνικές σχέσεις. Βάσει της επιχειρηματολογίας του Giddens, απαραίτητη προϋπόθεση για να συμβεί κάτι τέτοιο είναι η ύπαρξη εμπιστοσύνης (trust) σε πρόσωπα, αφηρημένες αρχές και συστήματα. Στον Giddens, όπως ακριβώς και στον G. Simmel (1989), η εμπιστοσύνη γίνεται αντιληπτή ως ένα είδος 'πραγματικής πίστης'. Για τον Giddens η εμπιστοσύνη σε πρόσωπα, αρχές ή συστήματα αποτελεί 'ένα είδος πεποίθησης' (confidence) για την αξιοπιστία ή την ορθότητα προσώπων, αρχών και αφηρημένων συστημάτων και όχι ένα είδος απόφασης και μια μορφή επιλογής από ένα σύνολο εναλλακτικών δυνατοτήτων υπέρ ενός προσώπου, μιας αρχής ή ενός συστήματος.

Για το β: Τα χαρακτηριστικά της νεοτερικότητας παραπέμπουν σε σχέσεις χωρίς εντοπιότητα και χωρίς βεβαιότητα. Η έλλειψη εντοπιότητας και βεβαιότητας, όμως, δημιουργεί καταστάσεις και εμπειρίες διακινδύνευσης, σύμφωνα με τον Giddens. Η 'παγκοσμιοποίηση' της διακινδύνευσης τόσο υπό την έννοια της έντασής της όσο και υπό την έννοια της έκτασης των συνε-

πειών της, η ύπαρξη μορφών διακινδύνευσης που προκύπτουν προπάντων 'από το δημιουργημένο περιβάλλον', αλλά και μορφών 'θεσπισμένης διακινδύνευσης' που υπάρχουν λ.χ. στο χρηματιστήριο ή στις επενδυτικές αγορές, ανήκουν στις κατεξοχήν καταστάσεις ρίσκου της μοντέρνας κοινωνίας.

Επιπλέον πρόκειται για καταστάσεις ρίσκου για τις οποίες μεταξύ του κοινού των μη ειδικών διαμορφώνεται σταδιακά μια 'διαδεδομένη επίγνωση της διακινδύνευσης', όπως ο Giddens αναφέρει. Ο ίδιος βέβαια επισημαίνει ότι οι πρακτικές ανάγκες της καθημερινότητας ωθούν συχνά τους δρώντες στην τακτική απόθεση διακινδυνεύσεων και στην επιλεκτική υποκατάσταση της νεοτερικής επίγνωσης για την ύπαρξη ρίσκου με μία κάποια παραδοσιακή αίσθηση τύχης και πεπρωμένου (*fortuna*). Η άποψη του Giddens ότι στη νεοτερικότητα υπάρχει επίγνωση της διακινδύνευσης είναι μάλλον αμφιλεγόμενη, ενώ ορθότερο θα ήταν να κάνει λόγο για μία *αντίληψη* περί της διακινδύνευσης (*risk perception*) ή για μία 'κοινωνική ορατότητα' της (*social visibility*) που αναδεικνύεται μόνο μέσα από τις διάφορες διαμεσολαβήσεις της (Beck 1999: 136, 143, van Loon 2000: 166). Ωστόσο σημαντική θεωρείται η επισήμανσή του ότι εφόσον και στο βαθμό που υπάρχει επίγνωση της διακινδύνευσης, αυτή οδηγεί με τη σειρά της 'στην (αυτοπαθή και ετεροπαθή, Β.Γ.) επίγνωση των ορίων της δημοσύνης'. Συνειδητοποίηση, όμως, εκ μέρους των μη ειδικών αλλά και των ίδιων των ειδικών ότι (και) αυτοί 'μπορεί να έχουν άγνοια σε πολλά ζητήματα', δεν μεταφράζεται απλώς σε ένα πρόβλημα 'δημοσίων σχέσεων', όπως θεωρεί ο βρετανός καθηγητής. Με άλλα λόγια, η επίγνωση εκ μέρους της κοινωνίας των γνωστικών ορίων των δημόνων δεν περιορίζει απλώς την πειστικότητά τους, καθώς και την αυθεντία της επιστημονικής γνώσης έναντι των πληροφοριών και των παραστάσεων της κοινής γνώμης, όπως και των κάθε είδους ενδιαφερομένων μερών. Πολύ περισσότερο μια τέτοια επίγνωση / συνειδητοποίηση ή παράσταση και γνώση με 'κοινωνικό αντίκτυπο' περί των διακινδυνεύσεων (Beck 1999: 143) διευρύνει τις πιθανότητες πολιτικοποίησης της δημοσύνης, στην οποία αναφέρεται ο Giddens, εφόσον εν τέλει το τι είναι γνώση και τι συνιστά διακινδύνευση καθίσταται ένα *ζήτημα απόφασης*.

Για το γ: Παρότι η κριτική του Giddens στη γνώση και την επιστήμη συγκλίνει –κατά τη γνώμη μας– με εκείνη των μεταστρουκτουραλιστών (βλ. Lyotard 1993), ο ίδιος με τη συνολική προσέγγισή την οποία καταθέτει στο βιβλίο του *Οι Συνέπειες της Νεοτερικότητας* όσον αφορά στην ερμηνεία της παρούσας φάσης της νεοτερικότητας 'αμφισβητεί τις συνηθισμένες απόψεις για την ανάδυση της μετανεοτερικότητας'. Η μετανεοτερικότητα –όρο τον

οποίο ο Giddens προσεκτικά χρησιμοποιεί– σηματοδοτεί για τους μεταστρουκτουραλιστές, υπό την οπτική γωνία του βρετανού συγγραφέα, ‘το τέλος της επιστημολογίας, του ατόμου, της ηθικής’. Η μετανεωτερικότητα του Giddens, δηλαδή η ‘ριζοσπαστικοποιημένη νεοτερικότητα’ όπως τη χαρακτηρίζει, ορίζεται ως ένα σύνολο ‘πιθανών μετασχηματισμών που οδηγούν «πέριαν» των θεσμών της νεοτερικότητας’.

Το κατ’ εξοχήν πρόβλημα μιας νεοτερικότητας που ριζοσπαστικοποιείται εξαιτίας των συνεπειών της και της αναστοχαστικότητάς της (ή, μήπως, ορθότερα κατά τη γνώμη μας, της ανακλαστικότητάς της, βλ. παραπάνω) είναι, σύμφωνα με τον Giddens, να εξευρεθεί ο τρόπος και τα μέσα προκειμένου να τιθασειτούν οι ‘ακούσιες συνέπειές της’ και να κατευναστεί η ‘ζοφερή της πλευρά’.

Όχημα του τζαγγερνώτ ή κοινωνία της διακινδύνευσης; Εξεικόνιση των συνεπειών της νεοτερικότητας στο έργο των Giddens, Beck και Luhmann

Η νεοτερικότητα εξεικονίζεται από τον Giddens με ένα τζαγγερνώτ, δηλαδή με εκείνο το τεράστιο όχημα που χρησιμοποιόταν στις ετήσιες τελετές λατρείας της ινδουιστής θεότητας Κρίσνα. Ένα ομοίωμα του Κρίσνα, μία από τις ενσαρκώσεις του Θεού Βισνού, μέλημα του οποίου αποτελεί να προστατεύει τους ανθρώπους από το Κακό, ανεβασμένο στο τζαγγερνώτ περιφερόταν κατά το παρελθόν στους δρόμους της Ινδίας (βλ. Funder 2001: 2). Η πορεία του τζαγγερνώτ του Κρίσνα ήταν ως ένα μόνο σημείο ελεγχόμενη, ενώ δεν αποκλειόταν, ως άλλος ‘κύριος του κόσμου’ (lord of the world), το όχημα να βγει απρόσμενα (‘ανακλαστικά’ κατά τον Beck) εκτός ελέγχου, συνθλιβοντας ό,τι βρεθεί μπροστά του. Σύμφωνα μάλιστα με την παράδοση, κάποιοι πιστοί οπαδοί του Κρίσνα, από λατρεία προς τη θεότητά τους, έπεφταν από μόνοι τους στους τροχούς του τζαγγερνώτ ως θυσία στον Κρίσνα.

Για τον Giddens, η νεοτερικότητα αποτελεί ένα είδος τζαγγερνώτ. Σχετικά με αυτήν τη συμβολική του χρήση, το τζαγγερνώτ γίνεται αντιληπτό ως μία μεγάλης ισχύος πολυδύναμη μηχανή που, καθώς δεν είναι κατασκευασμένη ως ενιαίο σύνολο ούτε όμως προκύπτει ως ένα εν τέλει μονταρισμένο άθροισμα ‘συναρμολογούμενων’ μεταξύ τους στοιχείων,³ αναδεικνύεται μάλλον ως ένα αντιφατικό, και απωθητικό και ελκτικό ταυτοχρόνως, κολάζ των αφηρημένων συστημάτων, των συμβολικών δεικτών, των δεσμεύσεων αλλά

και των συγκρούσεων και των αβεβαιοτήτων που συγκροτούν τη νεοτερικότητα. Εξεικονίζοντας ο Giddens τη νεοτερικότητα με ένα τζαγγερνώτ επιδιώκει να υπογραμμίσει την αυτοκατευθυνόμενη δυναμική της, αλλά και την αμφισημία και τα διαφορούμενα γνωρίσματά της. Η (δυνητικά) παγκόσμια κυριαρχία καθώς και μη ανακόψιμη πορεία της, αλλά και η αδυναμία κυριαρχίας του ανθρώπου, καθώς επίσης η απουσία απόλυτου ελέγχου του και ο κίνδυνος συντριβής όσων βρεθούν στην πορεία του οχήματος, χαρακτηρίζουν το τζαγγερνώτ της νεοτερικότητας σύμφωνα με το βρετανό καθηγητή. Αναπαριστώντας τη μοντέρνα κοινωνία με ένα όχημα που μπορεί να συνθλίψει χωρίς όμως να συντρίξει κίνδυνος για το ίδιο να ανατραπεί και η πορεία του να ανακοπεί, ο Giddens έμμεσα αν και με αρκετή προφάνεια υποδηλώνει την αυτοκαθοριζόμενη, μη γραμμική πορεία της νεοτερικότητας, όπως και την αδυναμία κεντρικής ηγεμονίας και απόλυτου ελέγχου της πορείας αυτής. Βέβαια, ένα είδος προστασίας από την ξέφρενη πορεία του τζαγγερνώτ της νεοτερικότητας είναι να επιβιβαστεί κανείς πάνω σε αυτό το εν μέρει ελεγχόμενο όχημα (Schultze 1998), συμμετέχοντας προσωπικά στην πορεία του, άρα και στο συλλογικό εγχείρημα τμηματικού ελέγχου του, όσο βέβαια και στους κινδύνους που η πορεία αυτή συνεπάγεται. Αφού, λοιπόν, η πορεία της νεοτερικότητας, όπως αναφέρει ο Giddens,

‘μοιάζει περισσότερο με το να τρέχεις ορμητικά ανεβασμένος σ’ ένα τζαγγερνώτ παρά με το να πηγαίνεις καθισμένος μέσα σ’ ένα άφογα ελεγμένο και προσεκτικά οδηγούμενο όχημα’ (Giddens 2001: 73),

αυτό σημαίνει ότι στη νεοτερικότητα δεν υπάρχει η πολυτέλεια του αθώου, περιηγητικού, ακίνδυνου και άνετου ταξιδιού, για τη διαδρομή και την ασφάλεια του οποίου έχουν ήδη φροντίσει κάποιοι άλλοι (η Πολιτική, η Τεχνολογία, ο Θεός, ο Ηγέτης κ.λπ.). Εφόσον έτσι έχουν τα πράγματα, τότε

‘είναι εν τέλει όλοι, επομένως και ο καθένας ξεχωριστά, υπεύθυνοι για την πορεία του οχήματος’,

σύμφωνα με την Funder (2001: 15) και τη δική της ενδιαφέρουσα ανάγνωση για το τζαγγερνώτ της νεοτερικότητας.

Την άποψη αυτή για τη σημασία του στοιχείου της ατομικής υπευθυνότητας στην αντιμετώπιση προβλημάτων της ύστερης νεοτερικότητας, το οποίο αμυδρά μόνο διακρίνεται στις *Συνέπειες της Νεοτερικότητας*, ο Giddens θα αναπτύξει εκτενώς σε επόμενα έργα του (Giddens 1998, 2000, 2001) και, μάλιστα, θα το τοποθετήσει στο επίκεντρο του Τρίτου Δρόμου και των πολιτικών στις οποίες κατ’ αυτόν οφείλει να (ανα)προσανατολιστεί η Νέα Σο-

σιαλδημοκρατία. Σύμφωνα με τον Giddens, η επιβίβαση στο τζαγγερνώτ της νεοτερικότητας, αλλιώς η ενσωμάτωση στους θεσμούς και τις λειτουργίες της, αποτελεί μία επιλογή που, εφ' όσον είναι συνειδητή, συνοδεύεται από την ανάληψη *ατομικής ευθύνης* ως μέρος της συλλογικής προσπάθειας μερικής έστω πηδαλιούχησης του οχήματος, περιορισμού της 'υπαρξιακής αγωνίας' και δημιουργίας 'αισθημάτων οντολογικής ασφάλειας' στη νεοτερική κοινωνία. Όπως ήδη αναφέραμε, ωστόσο, στους τροχούς του τζαγγερνώτ του Κρίσνα έπεφταν πιστοί θυσιαζόμενοι στην πάλη εναντίον του Κακού. Επομένως, η μη επιβίβαση στο όχημα όπως και η λαθρεπιβίβαση, δηλαδή χωρίς ανάληψη μεριδίου ευθύνης στην πηδαλιούχηση του, με άλλα λόγια ο αποκλεισμός όπως και η απλή παρουσία χωρίς ενεργό συμμετοχή στους θεσμούς και τις λειτουργίες της νεοτερικότητας, αποτελούν επίσης ανοικτά ενδεχόμενα. Οι συνέπειες αυτών των ενδεχομένων δεν αφορούν, πάντως, μόνο εκείνους που καθολικά ή τμηματικά (αυτο)αποκλείονται από τη νεοτερικότητα, αλλά θίγουν και την ίδια τη νεοτερικότητα συνολικά, καθώς αυξάνονται έτσι οι αντιφατικές επιρροές που τη συνέχουν.

Στον Giddens η εξεικόνιση της ύστερης νεοτερικότητας με ένα όχημα τζαγγερνώτ και η αποφυγή του χαρακτηρισμού της ως μιας 'κοινωνίας του ρίσκου', όρος που στον επιστημονικό διάλογο έχει πλέον επικρατήσει και τον οποίο χρησιμοποιεί ο Beck καθώς και αρκετοί άλλοι θεωρητικοί και αναλυτές της διακινδύνευσης, οφείλεται ακριβώς σ' αυτό: για μεν τους δεύτερους τα προβλήματα της ύστερης νεοτερικότητας εν γένει εκλαμβάνονται ως 'πολιτικά προβλήματα δημόσιου χαρακτήρα' (ως *political issues*), δηλαδή ως προβλήματα που εδράζονται σε επιλογές και αποφάσεις και για τα οποία απαιτούνται 'ρυθμίσεις πολιτικές' (Beck 1999: 50 επ.) αντιθέτως για τον Giddens (2001: 211).

‘η ισχύς δεν διευθετεί ζητήματα που στη νεοτερικότητα τίθενται από τη διάδοση της αναστοχασικότητας’.

Για να τιθασευτεί και να κατευθυνθεί στο μέτρο του δυνατού το όχημα του τζαγγερνώτ, ο Giddens προτείνει όχι ευθέως 'ρυθμίσεις πολιτικές' αλλά *υπευθυνότητα* και *μία νέα κριτική θεωρία*, η οποία πάντως είναι βέβαιο ότι έμμεσα θα θέσει ένα γενικό πλαίσιο επιμέρους πολιτικών ρυθμίσεων για τις συνέπειες της νεοτερικότητας. Η νέα κοινωνική θεωρία θα πρέπει να είναι 'κοινωνιολογικά εναισθητή', 'γεωπολιτικά επιδεξία', ταγμένη σε 'πολιτικές χειραφέτησης' (αλλιώς πολιτικές για την καταπολέμηση της ανισότητας και της υποτέλειας) και 'πολιτικές αυτοπραγμάτωσης', γράφει ο Giddens. Σε

αυτήν τη νέα κοινωνική θεωρία ιδιαίτερα σημαντικός θεωρείται από το βρετανό συγγραφέα ο ρόλος των κοινωνικών κινήματων. Παλαιά και νέα κοινωνικά κινήματα εμβαθύνουν την αναστοχαστικότητα της νεοτερικότητας. Μάλιστα, μαζί με τις κυβερνήσεις, τους διεθνείς οργανισμούς, την κοινή γνώμη, αλλά και τις μεγάλες επιχειρήσεις, τα κοινωνικά κινήματα συμβάλλουν στην 'επίτευξη βασικών μεταρρυθμίσεων' της νεοτερικότητας, υποστηρίζει ο Giddens, θέτοντας εδώ συν τοις άλλοις το θεμέλιο λίθο της ιδέας του για μία stakeholder society: για μία κοινωνία δραστήριων συμμετόχων. Την ιδέα μιας stakeholder society ανέπτυξε αργότερα στο πλαίσιο των ερευνών και αναλύσεών του για τον *Τρίτο Δρόμο*, όταν πλέον ο βρετανός καθηγητής –και υπό την ιδιότητα του συμβούλου του T. Blair– συγκατένευσε στην πολιτική υπόσταση και προέβη σε προτάσεις σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής διαχείρισης των 'δίλημάτων' της ύστερης νεοτερικότητας (Giddens 1998). Με ένα σύνολο πολιτικών του Τρίτου Δρόμου (Third Way politics) τις οποίες ο Giddens προτείνει ώστε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει,

'οι πολίτες να χαράξουν την πορεία τους ανάμεσα στις μεγάλες επαναστάσεις των καιρών μας: την *παγκοσμιοποίηση*, τις *αλλαγές στην προσωπική μας ζωή* και τη *σχέση μας με τη φύση*' (Giddens 1998: 64),

η νεοτερικότητα μοιάζει λιγότερο με ένα μη πηδαλιουχούμενο όχημα τζαγ-γερωτό. Περισσότερο δίνει την εντύπωση ενός τύπου κοινωνίας του ρίσκου, στην οποία κυριαρχούν αφενός 'ευκαιρία' και 'καινοτομία', αφετέρου ανασφάλεια, αλλά και δυνατότητες να προκύψουν συνθήκες 'ασφάλειας' υπό τον όρο της υποχρέωσης ανάληψης 'ευθύνης' εκ μέρους των κυβερνώντων και της επίδειξης υπευθυνότητας εκ μέρους των πολιτών κατά την αντιμετώπιση των σύγχρονων 'δίλημάτων' (Giddens 1998: 63).

Το βιβλίο του Giddens *Οι Συνέπειες της Νεοτερικότητας* θεωρείται μία πρωτότυπη κοινωνική-θεωρητική ανάλυση. Ως μια διάγνωση της βιωμένης κοινωνικής πραγματικότητας το βιβλίο, αν και εκ πρώτης όψεως φαίνεται να διαψεύδεται σε επιμέρους σημεία και παραδείγματά του, εξακολουθεί να επιβεβαιώνεται ως προς άλλες διαπιστώσεις και ισχυρισμούς του. Έτσι μπορεί μεν η έμπλη βεβαιότητα του συγγραφέα, ότι δηλαδή

'ένα άτομο μπορεί να επιβιβαστεί σε αεροπλάνο στο Λονδίνο και να φθάσει στο Λος Άντζελες περίπου σε δέκα ώρες και να είναι πραγματικά σίγουρο ότι όχι μόνο το ταξίδι θα είναι ασφαλές αλλά πως θα αφιχθεί αρκετά κοντά στον προκαθορισμένο χρόνο' (Giddens 2001: 139)

μετά το τρομοκρατικό χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 στο World Trade

Center της Νέας Υόρκης και στο αμερικανικό Πεντάγωνο να έχει κλονιστεί σημαντικά στα μάτια των κοινωνικών υποκειμένων. Ωστόσο ο μικρότερος ή μεγαλύτερος βαθμός εμπιστοσύνης σε αφηρημένα συστήματα εξαιτίας λιγότερο ή περισσότερο ακραίων και έκτακτων συμβάντων δεν επισκιαίνει ούτε μεταβάλλει την εγγενή πραγματικότητα της συνύπαρξης στη νεοτερικότητα καταστάσεων ασφάλειας και αβεβαιότητας, βεβαιότητας και διακινδύνευσης. Η αντιφατική αυτή συνύπαρξη εύστοχα επισημαίνεται από τον Giddens, ο οποίος υπογραμμίζει ότι:

‘ο κίνδυνος πυρηνικού πολέμου είναι πάντα υπαρκτός ως εμμενές ενδεχόμενο του σύγχρονου κόσμου· και αφού κανένα άτομο δεν έχει άμεση πρόσβαση στις σκέψεις κάποιου άλλου, κανείς δεν μπορεί να είναι απόλυτα βέβαιος, με λογική μάλλον παρά συναισθηματική έννοια, πως δεν υφίστανται δόλιες ιδέες στα μυαλά εκείνων με τους οποίους βρίσκεται σε σχέσεις αλληλεξάρτησης’ (Giddens 2001: 117).

Όπως εξάλλου ο ίδιος τονίζει,

‘το τζαγγερνιώτ είναι εγγενές στη νεοτερικότητα’ (Giddens 2001: 164), και άρα ‘ποτέ δεν θα κατορθώσουμε να αισθανθούμε απόλυτα ασφαλείς. Τα αισθήματα οντολογικής ασφάλειας και υπαρξιακής αγωνίας θα συνυπάρχουν σε διαρκή αλληλοσύγκρουση’ (Giddens 2001: 170).

Οι τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 και τα αισθήματα μαζικής ανασφάλειας που διαχύθηκαν στις νεοτερικές κοινωνίες δικαιώνουν τον Giddens όσον αφορά τις παραπάνω διαπιστώσεις του. Βέβαια, τρομοκρατικές πράξεις διαταράσσουν κατά τρόπο ακραίο τις νεοτερικές κοινωνίες, αλλά δεν είναι οι πράξεις αυτές στις οποίες κατά βάση αναφέρεται ο Giddens στην προσπάθειά του να αναδείξει τη μήτρα της αβεβαιότητας στο σύγχρονο κόσμο. Η ύπαρξη κρυφών και ‘δολίων ιδεών στα μυαλά κάποιων’, η ετοιμότητά τους δηλαδή όχι απλώς να αναλάβουν ένα ρίσκο που στο όνομα ενός προσωπικού τους οφέλους θα δημιουργούσε βλάβη σε τρίτους, αλλά εμπρόθετα ή όχι να ενεργήσουν προκαλώντας την προσωπική τους καταστροφή που, σε γνώση τους ή όχι, θα επέφερε και την καταστροφή τρίτων, χωρίς να είναι μία καθημερινή πρακτική, δεν αποτελεί ένα σπάνιο ή πρωτόφαντο φαινόμενο στη νεοτερικότητα.⁴ Η διατήρηση μιας σχετικής ισορροπίας στη σχέση ασφάλειας - διακινδύνευσης στη νεοτερικότητα επιτυγχάνεται όταν οι δρώντες, λιγότερο ή περισσότερο τολμητές και λιγότερο ή περισσότερο εγωιστές, δεν υπερβαίνουν ένα κοινωνικά, πολιτισμικά/αξιακά και θεσμικά αναγνωρισμένο, όχι όμως και ‘με εμπράγματα κριτήρια περιε-

χομένου', υπολογισμένο 'όριο' ή, αλλιώς σύμφωνα με τον Luhmann (1991: 11, 159-160), 'σκαλοπάτι καταστροφής'⁵.

Στις επισημάνσεις του Giddens που χρειάζονται κάποια επεξήγηση ανήκει οπωσδήποτε εκείνη που αναφέρεται στο ρόλο της θρησκείας σε μοντέρνα περιβάλλοντα εμπιστοσύνης ή/και διακινδύνευσης:

‘Η φθίνουσα επιρροή της θρησκείας και της παράδοσης έχει συζητηθεί σε τέτοια έκταση στη γραμματεία των κοινωνικών επιστημών ώστε να μην χρειάζεται εξαντλητική εξέταση. Η εκκοσμίκευση είναι αναμφίβολα περίπλοκο θέμα και δεν φαίνεται να έχει ως αποτέλεσμα την πλήρη εξαφάνιση της θρησκευτικής σκέψης και δραστηριότητας... *Παρά ταύτα η πλειονότητα των καταστάσεων της μοντέρνας κοινωνικής ζωής είναι εξ ορισμού ασύμβατη με τη θρησκεία ως δύναμη παρέμβασης στην καθημερινή ζωή*’ (Giddens 2001: 135-136).

Είναι προφανές με βάση το μικρό αυτό παράθεμα ότι το -κατά Giddens- θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης της θρησκείας στη νεοτερικότητα είναι εκείνο των P. Berger (1973 και 1973/1988) και Th. Luckmann (1967) περί ‘ιδιωτικοποίησης της θρησκείας’ στη μοντέρνα κοινωνία, απώθησής της δηλαδή στην ιδιωτική σφαίρα του βιωμένου νεοτερικού κόσμου. Η εκκοσμίκευση μπορεί να μην γίνεται αντιληπτή στην προσέγγιση του βρετανού κοινωνιολόγου ως μία γραμμική και εξελικτική διεργασία από την οποία διέρχονται οι νεοτερικές κοινωνίες, *θεωρεί όμως ο Giddens τη φθίνουσα επιρροή της θρησκείας στη νεοτερικότητα ως ένα κατά βάση διαρκές και μη αναστρέψιμο γεγονός*. Για το λόγο αυτό εξάλλου στη συγκυρία της ύστερης νεοτερικότητας δεν θεωρεί αναγκαία την ανάπτυξη κάποιων νέων κοινωνιολογικών θεωριών που να τοποθετούν τη θρησκεία στο περιβάλλον της διακινδύνευσης.

Να σημειωθεί ωστόσο ότι ο Giddens αντιλαμβάνεται και ρητά επισημαίνει τη ‘διττή επιρροή’ της θρησκείας στη νεοτερικότητα, την οποία ως εκ τούτου θεωρεί και πηγή εμπιστοσύνης αλλά και παράγοντα διακινδύνευσης:

‘Εάν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές κατά κανόνα παρέχουν προστασία από τα βόσκανα της καθημερινής ζωής, μπορούν επίσης να γίνουν πραγματική πηγή αγωνίας και πνευματικής ανησυχίας. Εν μέρει αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η θρησκεία διεισδύει σε πολλές όψεις της κοινωνικής δραστηριότητας -οι φυσικές καταστροφές και κίνδυνοι, για παράδειγμα, είναι δυνατόν να βιώνονται μέσω των κωδίκων και συμβόλων της θρησκείας. Κυρίως, όμως, αυτό συμβαίνει επειδή η θρησκεία συνήθως απορροφά την καθυπόψυχο ψυχολογική πλευρά της ενδεχόμενης υπαρξιακής αγωνίας’ (Giddens 2001: 133).

‘Η θρησκεία και η μαγεία συχνότατα παρείχαν κάποιον τρόπο υπέρβασης των

αβεβαιοτήτων που είχαν ως επακόλουθο εγχειρήματα με διακινδύνευση, κι έτσι μετέφραζαν την εμπειρία της διακινδύνευσης σε αισθήματα σχετικής ασφάλειας' (Giddens 2001: 159).

Εν τέλει θα λέγαμε ότι η ανάλυση του Giddens για τη θρησκεία μάλλον βοηθά στην προσέγγιση αμφίσημων φαινομένων της ύστερης νεοτερικότητας –δείγματα κι αυτά του διαφορούμενου χαρακτήρα της. Στα φαινόμενα αυτά θα κατατάσσαμε και εκείνο της *ταυτόχρονης συνύπαρξης εκκοσμίκευσης και θρησκευτικού φονταμενταλισμού που παρατηρείται πλέον συχνά σε περιβάλλοντα διακινδύνευσης* (βλ. και Riesebrodt 2000). Για να κατανοήσουμε ωστόσο τη συνύπαρξη αυτή απαραίτητη προϋπόθεση είναι να εκπονηθεί μια νέα κοινωνική θεωρία για τη θρησκεία. Αυτή, σύμφωνα με την άποψη του Riesebrodt (1998), θα πρέπει να αφήνει πίσω της αρκετές από τις σχετικές αναλύσεις που κυριάρχησαν τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, σε μία εποχή δηλαδή κατά την οποία φαινόμενα κυρίως *αποεκκλησιαστικοποίησης* αλλά και *αποθρησκευτικοποίησης* ήταν σε εξέλιξη σε πολλές δυτικο-ευρωπαϊκές κοινωνίες. Νέες μορφές θρησκευτικής δέσμευσης και θρησκευτικής έκφρασης, 'θρησκείες χωρίς Θεό' (Ζουμπουλάκης 1998: 31) ή και 'χωρίς εκκλησία' (Davie 1999: 93-94) που κάνουν έκτοτε την εμφάνισή τους σε μία γενικότερη συγκυρία 'επιστροφής των θρησκειών' (Riesebrodt 2000), ζητούν να βρουν τη θέση τους στις 'κοινωνίες της διακινδύνευσης'.

'Σ' ένα μεταμοντέρνο κόσμο, χρόνος και χώρος δεν θα διευθετούνται πλέον στην αμοιβαία σχέση τους με την ιστορικότητα. Κατά πόσον αυτό συνεπάγεται την αναζωπύρωση της θρησκείας στην τάδε ή στη δείνα μορφή είναι δύσκολο να το πούμε, είναι όμως πιθανόν ότι θα υπάρχει ανανεωμένη σταθερότητα σε ορισμένες πλευρές της ζωής που θα ανατρέχει σε κάποια στοιχεία της παράδοσης', καταλήγει ο Giddens (2001: 213).

Η επιχειρηματολογία του αυτή, εύλογη εκ πρώτης όψεως, επιβεβαιώνει ότι προηγουμένως σημειώσαμε, ότι δηλαδή ο Giddens δεν διαθέτει μία θεωρία για τη θρησκεία, κατάλληλη να εξηγήσει την αναβίωση της θρησκείας στην ύστερη νεοτερικότητα. Μία τέτοια ενδεχόμενη αναβίωση αντιμετωπίζεται, λοιπόν, από το βρετανό καθηγητή μάλλον ως μία

'εκδήλωση απωθημένου αταβισμού',

παρά ως ένα

'προϊόν μιας διαλεκτικής εκσυγχρονισμού και αντιεκσυγχρονισμού που δεν ολοκληρώθηκε ποτέ',

όπως αντιθέτως διατείνεται ότι συμβαίνει ο γερμανός κοινωνιολόγος (Beck

1996: 53), στην προσπάθειά του από τη σκοπιά θεωριών της ‘κοινωνίας της διακινδύνευσης’ να εξηγήσει τις συνέπειες της *σφαιρικότητας* και της *οριοκατάλυσης/απο-οριοθέτησης* (Entgrenzung/deterritorialization) στην ύστερη νεότερη κοινωνία.

Ο Giddens (2001) αφιερώνει δύο κεφάλαια (σ. 153-165) στην ενότητα IV (*Αφηρημένα συστήματα και ο μετασχηματισμός της οικειότητας*) του βιβλίου του για να αναλύσει τις ‘διακινδυνεύσεις’ και τους ‘κινδύνους στο μοντέρνο κόσμο’. Θα θέλαμε να επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι στο συγκεκριμένο έργο η διάκριση μεταξύ ‘διακινδύνευσης’ και ‘κινδύνου’, αλλιώς μεταξύ ‘αυτοπαθών ρίσκων’ (‘ριψοκινδυνεύσεων’), που τα αναλαμβάνει κανείς αυτοβούλως ή/και για τα οποία έχει προηγηθεί μία απόφαση στη διαμόρφωση της οποίας κανείς άμεσα ή έμμεσα συμμετέχει, και ‘ετεροπαθών κινδύνων’, στους οποίους κανείς απρόσμενα και αθέλητα εκτίθεται, παραμένει ανεπεξέργαστη. Επίσης, οι αναφορές στον Beck ως βασικού αναλυτή των διακινδυνεύσεων είναι λιγοστές (συνολικά τρεις, εκ των οποίων δύο στο έργο του γερμανού κοινωνιολόγου για τη risk society), το ίδιο όπως περιορισμένες και, πάντως, επιφανειακές παραμένουν οι αναφορές του Giddens συνολικά στην ανάλυση του Luhmann για τις διακινδυνεύσεις. Ο Giddens επισημαίνει, μάλιστα, ότι

‘η προσέγγιση του Luhmann είναι σημαντική... Παρά ταύτα, δεν νομίζω ότι μπορούμε να μείνουμε ικανοποιημένοι με τις αναλύσεις του. Ασφαλώς έχει δίκιο όταν διακρίνει μεταξύ εμπιστοσύνης και πεποίθησης, και μεταξύ διακινδύνευσης και κινδύνου. Ωστόσο είναι εντελώς ανώφελο να συνδέουμε την έννοια της εμπιστοσύνης με τις ιδιαίτερες περιστάσεις στις οποίες τα άτομα εξετάζουν ενσυνείδητα εναλλακτικούς τρόπους δράσης’ (Giddens 2001: 50).

Όταν ο Giddens συνέγραφε τις *Συνέπειες της Νεοτερικότητας*, ο Luhmann κυκλοφορούσε τον 5ο τόμο της σημαντικής σειράς κειμένων του με τίτλο *Soziologische Aufklärung. Konstruktivistische Perspektiven* (1990), σε ένα κεφάλαιο του οποίου επεξεργάζεται τη θεματική ‘Διακινδύνευση και Κίνδυνος’, ενώ πέντε χρόνια πριν (1985) σε διάλεξή του στην Ακαδημία Επιστημών του κρατιδίου της Ρηνανίας-Βεσφαλίας είχε εισηγηθεί το θέμα ‘Μπορεί η νεοτερική κοινωνία να προσαρμοστεί στους οικολογικούς κινδύνους;’. Με την παρέμβασή του εκείνη ο Luhmann δεν προέβη απλώς σε μια εννοιολογική διασάφηση των όρων ‘διακινδύνευση’ και ‘κίνδυνος’, με την οποία ασχολήθηκε συστηματικά αργότερα, κυρίως στο βιβλίο του *Soziologie des Risikos* (1991). Επιπλέον, με τη δημόσια παρέμβασή του στην Ακαδημία Επιστημών, ένα περίπου χρόνο πριν το τραγικό δυστύχημα στην πυρηνική

εγκατάσταση του Τσερνόμιλ, ο Luhmann έθεσε το πλαίσιο μιας κοινωνικής-θεωρητικής προσέγγισης των (οικολογικών) διακινδυνεύσεων, καθώς και εκείνο της διαχείρισής τους στις νεωτερικές κοινωνίες. Σύμφωνα με τον Luhmann (1996: 46-63), δεν υφίσταται η δυνατότητα μιας ενιαίας και κεντρικής 'ανταπόκρισης' της νεοτερικότητας στις κάθε είδους διακινδυνεύσεις και κινδύνους που την απασχολούν, καθώς το πολιτικό σύστημα όπως βέβαια και οποιοδήποτε άλλο εξειδικευμένο κοινωνικό σύστημα διαθέτουν μια περιορισμένη 'ικανότητα ανταπόκρισης' έναντι των κάθε είδους αβεβαιοτήτων. Θα λέγαμε λοιπόν, χρησιμοποιώντας το συμβολισμό του τζαγγερνώτ, ότι όπως και για τον Giddens το ίδιο και για τον Luhmann, το όχημα της νεοτερικότητας δεν είναι πηδαλιουχίσιμο κατά κεντρικό και ολοκληρωμένο τρόπο. Εάν ο Giddens είχε συστηματικά αντιπαρατεθεί με τις απόψεις του Luhmann, θα μπορούσε να διακρίνει τη σύγκλιση των απόψεών του στο συγκεκριμένο σημείο με ορισμένες βασικές αρχές της λειτουργο-δομικής θεωρίας (i.e. διαφοροποίηση των κοινωνικών συστημάτων και απουσία μιας 'repraesentatio identitatis', μιας λειτουργίας 'που να εκπροσωπεί την κοινωνία συνολικά') (Luhmann 1985/1996: 53). Θα μπορούσε επίσης, ήδη από τις *Συνέπειες της Νεοτερικότητας*, να δώσει πιο συγκεκριμένες απαντήσεις σε ορισμένα καίρια ζητήματα που απασχολούν τον αναγνώστη του, όπως και τον ειδικό μελετητή των διακινδυνεύσεων και των συνεπειών της νεοτερικότητας. Θα έδινε, επί παραδείγματι, απαντήσεις στο ζήτημα του ρόλου της εθνικής και υπερεθνικής πολιτικής και στα περιθώρια συνεργασιών της με δυνάμεις της κοινωνίας πολιτών για την ανάδειξη μιας νέας παγκόσμιας μετανεοτερικικής τάξης (σε νέες κατηγορίες του Πολιτικού: Concept of Subpolitics και Global Subpolitics⁶ αναφέρεται κυρίως ο Beck 1996 και 1999, αλλά και ο Giddens σε κατοπινά έργα του, βλ. κυρίως Giddens 1998, 1999).

Όπως προηγουμένως αναφέραμε, ο Giddens θεωρεί τα κοινωνικά κινήματα σημαντικούς παράγοντες στην εδραίωση της νεοτερικικής και μετανεοτερικικής τάξης. Με βάση την προσέγγισή του, όμως, είναι δύσκολο να διακριθεί η εξουσία των κινήματων για την επιδίωξη συμφερόντων από την εξουσία των κυβερνήσεων ή των μεγάλων επιχειρήσεων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, ακόμη κι αν η εξουσία των τελευταίων δεν πρέπει να ταυτίζεται με την καταπίεση και την ιδιοτέλεια. Αντιθέτως στον Luhmann (1996: 47, 62-63), τα κοινωνικά κινήματα κατέχουν μία απολύτως ειδική και 'προνομιούχο θέση', έχοντας τη μοναδική δυνατότητα ως ένα είδος διαχειριστών του κοινωνικού 'φόβου' για το ρίσκο 'να ευρισκονται ταυτοχρόνως και εντός της κοινωνίας και εκτός των λειτουργικά διαφοροποιημένων συστημάτων' της.

Διαθέτουν, επομένως, τα κοινωνικά κινήματα ως κινήματα διαμαρτυρίας την ικανότητα ηθικής φόρτισης των ρίσκων και, άρα, εκ των άνω υπόδειξης στην κοινωνία των γενεσιουργών αιτιών των διακινδυνεύσεων, χωρίς μάλιστα να τους καταλογίζεται η υποχρέωση συμμετοχής στη διαχείριση και αντιμετώπισή τους. Σύμφωνα εξάλλου με τον Luhmann (1990: 153, βλ. και Luhmann 1991: 135-39, 153-54), για να διατηρηθεί αυτό το δυναμικό διαμαρτυρίας και να μπορέσουν τα κοινωνικά κινήματα να παραμείνουν διαχειριστές του φόβου και της ανασφάλειας στη νεοτερική κοινωνία, θα πρέπει ακριβώς να αποφευχθεί το δυναμικό αυτό 'να ενταχθεί συνολικά στη λήψη αποφάσεων'.

Για τον Beck (1996: 230 επ.) αντιθέτως, στο 'μοντέλο της στρογγυλής τραπέζης', το οποίο ο γερμανός κοινωνιολόγος υποδεικνύει ως χώρο διαβούλευσης για τη διαχείριση διακινδυνεύσεων και τη λήψη αποφάσεων στην εποχή της αβεβαιότητας, κινήματα, ομάδες και κάθε είδους ενδιαφερόμενα μέρη αποτελούν παράγοντες ενός 'συνεργατικού στίλ πολιτικής'. Για τα νέα και σύνθετα προβλήματα στα οποία ανήκουν οι διακινδυνεύσεις, η κοινωνία –θα λέγαμε σχηματικά– δεν εμπιστεύεται πλέον μόνο την επιχειρησιακή ικανότητα του πολιτικο-διοικητικού της συστήματος και προσωπικού, αλλά επιχειρεί 'να συμμετάσχει' και 'να συνεπηρεάσει' αποφάσεις που την αφορούν (Zillesen 1993: 21). Καθώς, όμως, στην εποχή της διακινδύνευσης το ίδιο το πολιτικο-διοικητικό σύστημα επιδιώκει συχνά να καταναίμει αρμοδιότητες και κατ' αυτόν τον τρόπο να συμψηφίσει την ευθύνη του με τα αποτελέσματα αποφάσεων που εμπεριέχουν ρίσκο, ο Beck (1996: 231-232) υποστηρίζει μόνο μία ρυθμισμένη διαδικασία διαβούλευσης, με σαφείς, προ-καθορισμένους και ενιαίους για όλα τα μέρη κανόνες συμμετοχής.

Τη μετάβαση από μία 'γραμμική' σε μία 'συμμετοχική' και 'διαβουλευτική' διαδικασία λήψης αποφάσεων (Stern/Fineberg 1996) που αυτή τη στιγμή φαίνεται πρόωγη, θα κληθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση να εφαρμόσει άμεσα μετά την ολοκλήρωση της Λευκής Βίβλου για την *Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση* (Commission of the European Communities 2001). Ο Giddens με το όχημα του τζαγγερνιώτ αγγίζει αλλά –στις *Συνέπειες της Νεοτερικότητας*– δεν επιμένει σε τέτοια θέματα. Για να είμαστε ωστόσο ακριβείς πρέπει να σημειώσουμε ότι αρκετές από τις θεματικές αυτές θα τις πραγματευθεί στο κατοπινό βιβλίο του για τον *Τρίτο Δρόμο* (1998), αν και κυρίως από την οπτική γωνία της εφαρμοσμένης πολιτικής, εν είδει πολιτικών συμβουλών προς το βρετανικό Labour Party και προτάσεων νέας πολιτικής προς τα κόμματα της Νέας Σοσιαλδημοκρατίας.

Οι συνέπειες της νεοτερικότητας σε μία παγκόσμια κοινωνία της διακινδύνευσης. Καταληκτικές επισημάνσεις.

Το βιβλίο του Giddens για τις *Συνέπειες της Νεοτερικότητας* έρχεται στην ελληνική εκδοτική αγορά σε μία χρονική συγκυρία, κατά την οποία η πανεπιστημιακή κοινότητα και εν γένει η δημοσιότητα καλούνται να στοχαστούν για το ίδιο το γεγονός και τις προϋποθέσεις πρόκλησης ακραίων συμβάντων, όπως το τρομοκρατικό κτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου στις ΗΠΑ. Εντάσσεται μήπως ένα τέτοιο συμβάν στις συνέπειες της νεοτερικότητας και περιγράφουν άραγε γεγονότα αυτού του τύπου επιπλέον πτυχές των κοινωνιών της διακινδύνευσης, προϋδεάζοντας ενδεχομένως για μία πορεία προς μια ‘καθολική’ ή ‘παγκόσμια κοινωνία της διακινδύνευσης’ (Beck 1996: 46 και 1999); Χωρίς να διαθέτει έτοιμες απαντήσεις, το βιβλίο του Giddens βοηθά στη θεμελίωση ενός τέτοιου προβληματισμού και στη δημιουργία ενός πλαισίου δυνατών απαντήσεων. Για όσους επί παραδείγματι αυτήν την περίοδο προβληματίζονται για το ρόλο των θρησκειών ως μέσου για την υπέρβαση προσωπικών αβεβαιοτήτων, με πιθανό όμως επακόλουθο την πρόκληση αβεβαιότητας σε τρίτους και διακινδυνεύσεων στη νεοτερική κοινωνία συνολικά, η παρέμβαση του Giddens είναι διαφωτιστική. Ο Giddens εντοπίζει στη μαγεία και τη *θρησκεία συνολικά* (και όχι σε κάποιες θρησκείες ή ιδιαίτερες σε ορισμένα θρησκευτικά δόγματα) την ικανότητα αλυσιδωτής ‘μεταστοιχειώσης’: κατ’ αρχάς της αβεβαιότητας του πιστού σε δική του προσωπική βεβαιότητα, αλλά και της ασφάλειας και βεβαιότητας των προσώπων σε έκθεση κινδύνου για τα ίδια και τους υπολοίπους. Μόνο που για τον πιστό

‘η πιθανότητα παγκόσμιας καταστροφής (θεωρείται) ως έκφραση της οργής του Θεού’ (Giddens 2001: 161),

διατύπωση που αυτούσια (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος) ή σε διάφορες παραλλαγές της (Μέσα Ενημέρωσης) χρησιμοποιήθηκε αρκετά το πρώτο διάστημα μετά την τρομοκρατική επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου. Για τους μη πιστούς, όμως, ή για εκείνους στους οποίους η πίστη είναι μία υπόθεση αυστηρά και μόνο ιδιωτική, μία τέτοια πιθανότητα η οποία μάλιστα αποκτά υπόσταση στα τρομοκρατικά γεγονότα στις ΗΠΑ, κατά πρώτον υπενθυμίζει

‘το αναπόφευκτο του ζην με κινδύνους που διαφεύγουν από τον έλεγχο όχι μόνον των ατόμων αλλά και μεγάλων οργανώσεων, συμπεριλαμβανομένων των κρατών’ (Giddens 2001: 161).

Κατά δεύτερον, υποδηλώνει ότι το θεωρητικό σχήμα της risk society δεν

προσφέρεται απλώς για να εκτονώσει τις οικολογικές ευαισθησίες ή/και τις φοβίες απέναντι στην τεχνολογία ανησυχούντων πολιτών, αλλά για να προσεγγίσει την εκδήλωση φαινομένων παγκοσμιοποίησης και εξατομίκευσης σε δυτικές και μη δυτικές κοινωνίες ταυτοχρόνως (Beck 1999: 2-3). Αυτό το είδος 'αλληλοδιαπλεκόμενων διεργασιών' οι οποίες δημιουργούν αδιαφάνεια, αμφισβημία και έλλειψη περιχαράκωσης στο κοινωνικό σώμα, καθώς και εκείνο των 'διεθνικών αλληλεξαρτήσεων' οι οποίες προκαλούν διαπερατότητα των κοινωνικών, πολιτισμικών και όποιων άλλων ορίων με συνέπεια φόβους πολιτισμικής αλλοίωσης, όπως και όξυνση των ανισοτήτων και διαφορών μεταξύ των διαφόρων περιοχών του κόσμου (Beck 1999: 3), είναι που από κοινού διαχέουν τις διακινδυνεύσεις σε ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών υποσυστημάτων της ύστερης νεοτερικότητας. Η Πολιτική, συνηθισμένη να λειτουργεί με κανόνες ενός ανταγωνιστικού ή ενός νεο-κορπορατιστικού μοντέλου, προετοιμασμένη δηλαδή να δέχεται και να διεκπεραιώνει είτε κατά τρόπο πλειοψηφικό είτε κατά τρόπο συναινετικό διακριτά αιτήματα και κατά το μάλλον ή ήττον στοιχισμένες αντιδράσεις ιδεολογικο-κοινωνικά περιχαρακωμένων ομάδων, αντιμετωπίζει σήμερα σοβαρές δυσκολίες απάντησης στις προκλήσεις αυτής της παγκόσμιας κοινωνίας του ρίσκου (βλ. Beck 1999: 535-549). Μιας κοινωνίας στην οποία οι βιογραφίες αποσυνδέονται από σταθερά πλαίσια αναφοράς και οι τρόποι ζωής πολλαπλασιάζονται και εναλλάσσονται, με αποτέλεσμα τα όρια και οι υπαρκτές διαφορές μεταξύ των ανταγωνιζόμενων ομάδων να γίνονται ολοένα και λιγότερο ορατές.

Στο παρελθόν η Πολιτική είχε να αντιμετωπίσει κοινωνικές αντιθέσεις που ευθυγραμμίζονταν σε συγκεκριμένες και διακριτές δομές σύγκρουσης (διαιρετικές τομές). Στις κοινωνίες της διακινδύνευσης, όμως, η Πολιτική βρίσκεται πλέον αντιμέτωπη με κοινωνικές αντιθέσεις που αναπτύσσονται σε ένα διαφορετικό, λιγότερο διακριτό και πάντως αντιφατικό κοινωνικό φόντο. Η δυναμικά εκτεταμένη συμμετοχή των υποκειμένων, προπάντων στα τεχνολογικά επιτεύγματα της νεοτερικότητας, και η ενσωμάτωσή τους σε τρόπους ζωής ενός παγκόσμιου συστήματος (inclusion) αφενός, η 'οριοκατάλυση' (deterritorialization), η 'ρευστότητα' (fluidity / liquidity) (Bauman 2000: 2), η αποξένωση και εν γένει η έλλειψη περιχαράκωσης των ταυτοτήτων τους (exclusion) αφετέρου, είναι ό,τι κυρίως χαρακτηρίζει το κοινωνικό φόντο της Πολιτικής στις κοινωνίες της διακινδύνευσης. Καθώς δηλαδή ζητήματα κοινωνικής ενσωμάτωσης και ταυτοχρόνως κοινωνικού αποκλεισμού δεν μπορούν να ενταχθούν σε μια συγκεκριμένη δομή σύγκρουσης (βλ. σχετικά Lau 1991: 254-265), τα προβλήματα των ύστερων νεοτερικών κοινωνιών

δεν διαθέτουν τα χαρακτηριστικά των διαιρετικών τομών, αλλά εκείνα ενός ασύνδετου, χαλαρού και μεταβαλλόμενου ως προς τις αναλογίες του μείγματος, αποτελούμενου από υλικά *inclusion* και *exclusion* ταυτοχρόνως. Θα χαρακτηρίζαμε αυτή την ασαφή δομή σύγκρουσης ως *ixclusion*. Η *ixclusion* αποτελεί το μείζον σύνθετο πρόβλημα που έχει να αντιμετωπίσει η Πολιτική σήμερα. Να απαντήσει δηλαδή στις τάσεις αποδιαφοροποίησης των ύστερων νεοτερικών κοινωνιών, τάσεις οι οποίες λαμβάνουν χώρα μέσα σε συνθήκες εξεταστικότητας των κοινωνικών υποκειμένων. Ακόμη κι αν η Πολιτική έχει ήδη αναγνωρίσει το πρόβλημα, μέχρι στιγμής μάλλον δεν γνωρίζει πώς να το διαχειριστεί.

Σημειώσεις

1. Είχε προηγηθεί η μετάφραση του βιβλίου στα γαλλικά (*Les conséquences de la modernité*, Broché 1994) και στα γερμανικά (*Konsequenzen der Moderne*, Suhrkamp 1995).

Οι εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ έκαναν μια εύστοχη επιλογή εντάσσοντας στη σειρά *Επιστημονική Βιβλιοθήκη* το βιβλίο αυτό του A. Giddens. Θεωρώ βέβαιο ότι οι *Συνέπειες της Νεοτερικότητας* (μετάφραση Γ. Μερτίκας - επιμέλεια Γ. Λυκιαρδόπουλος) θα προκαλέσουν στην ελληνική επιστημονική κοινότητα ένα γόνιμο διάλογο. Επιπλέον, το βιβλίο του βρετανού καθηγητή θα στηρίξει την πανεπιστημιακή διδασκαλία, εμπλουτίζοντας τον κατάλογο των επιστημονικών συγγραμμάτων με έναν ιδιαίτερα σημαντικό και εκδοτικά όπως και μεταφραστικά άρτιο τίτλο.

2. Για μια συμπύκνωση των σημαντικότερων κοινωνικο-θεωρητικών προσεγγίσεων του ρίσκου: της 'υλιστικής-ρεαλιστικής', της 'πολιτισμικής-κοντροκταβιστικής' και της 'μεταμοντέρνας' προσέγγισης/θεωρίας βλ. Fox (1998: 656-687, κυρίως 668-676). Για μια εκτενή παρουσίαση των απόψεων Beck και Luhmann για τις διακινδυνεύσεις και τους κινδύνους της νεοτερικότητας βλ. επίσης Γεωργιάδου (1999: 68-110).

3. Η αντίθετη άποψη μιας νεοτερικής κοινωνίας το σημαντικότερο γνώρισμα της οποίας είναι η 'ικανότητα συναρμογής' (modularity) των στοιχείων που τη συγκροτούν, στον Gellner (1996: 154 επ.).

4. Βλ. επί παραδείγματι την εκδήλωση/πρόκληση της ασθένειας των 'τρελών αγελάδων' και τη δεκαετή αδράνεια τόσο της Επιστήμης όσο και της Πολιτικής σε εθνικό/Μ. Βρετανία και ευρωπαϊκό επίπεδο, με συνέπεια την έκθεση της παγκόσμιας δημόσιας υγείας σε απρόβλεπτο και ανεπαρκώς κίνδυνο, Λουλούδης/Γεωργιάδου/Σταυραράκης 1999.

5. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό στο Γεωργιάδου 1999: 84-85.

6. Στις πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις global subpolitis ο Beck (1999: 40-42) κατατάσσει την αντιπαράθεση Greenpeace - Shell, η οποία έλαβε χώρα το 1995 και έληξε με νίκη της Greenpeace, παρότι, όπως αποδείχθηκε και όπως η ίδια η οργάνωση αργότερα παραδέχθηκε, η γνώμη της ήταν επιστημονικά αθεμελίωτη και υπερβολική. Η αντιπαράθεση Greenpeace - Shell ως επίκεντρό της είχε την τύχη της εξέδρας (oil rig) Brent Spar, για την οποία η γνώμη της παγκόσμιας μη κυβερνητικής οργάνωσης Greenpeace (να διαλυθεί, να μεταφερθεί στην Ξηρά και να ανακυκλωθεί η εξέδρα) και εκείνη της πολυεθνικής εταιρίας πετρελαιοειδών Shell (να καταβυθιστεί η εξέδρα στη Βόρεια Θάλασσα) διάστατο εμφανώς.

Η επιτυχία της Greenpeace οφείλεται κατά πολύ στο εκτεταμένο μοιχόκτ των προϊόντων της Shell από τους καταναλωτές, που η οργάνωση κατόρθωσε να συντονίσει, καθώς και σε μια 'αντί-Shell συμμαχία' που δημιουργήθηκε με τη συμμετοχή σ' αυτήν ακόμη και κυβερνήσεων και ανώτατων κυβερνητικών παραγόντων (του τότε καγκελαρίου της Γερμανίας Η. Kohl). Για το θέμα αυτό βλ. την εξαιρετική ανάλυση του Η. Tsoukas (1999), καθώς και την παρέμβαση του J. van Loon (2000). Για τον Beck (1999: 40-41), στις χαρακτηριστικότερες και σημαντικότερες περιπτώσεις global subpolitics ανήκει και η αντιπαράθεση Greenpeace - Γαλλικής Προεδρίας το 1995, εξ αιτίας της απόφασης της τελευταίας να επαναλάβει τις πυρηνικές δοκιμές στα νησιά Mururoa, παρότι υπήρχαν διεθνείς συμφωνίες και αποφάσεις που απαγόρευαν κάτι τέτοιο. Για το θέμα αυτό βλ. επίσης Δεμερτζής 2002.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bechmann, G. (1993). 'Risiko. Ein neues Forschungsfeld'. Σε G. Bechmann, επιμ., *Risiko und Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt/M.: Edition Suhrkamp 1986.
- Beck, U. (1996). *Η Επινόηση του Πολιτικού*. Αθήνα: Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη.
- Beck, U. (1999). *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1999a). 'Globalisierung als Unterscheidungsmerkmal der Zweiten Moderne'. Σε G. Schmidt/R. Trinczek, επιμ., *Globalisierung. Soziale Welt*. Sonderband 13. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Berger, P. L. (1973). *The Social Reality of Religion*. Penguin University Books.
- Berger, P.L. (1973/1988). *Zur Dialektik von Religion und Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Fischer Verlag.
- Commission of the European Communities (2001). *European Governance. A White Paper*. Βρυξέλλες.
- Davie, G. «1994» (1999). *Religion in Britain since 1945. Believing without Belonging*. Oxford: Blackwell.
- Δεμερτζής, Ν. (2002). *Πολιτική Επικοινωνία. Η κατασκευή της διακινδύνευσης, η δημοσιότητα και το διαδίκτυο*. Αθήνα: Εδόσεις Παπαζήση (υπό έκδοση).
- Fox, N. (1998). '«Risks», «Hazards» and Life Choices: Reflections on health at work'. *Sociology*, 32/4.
- Funder, M. (2001). 'Höllenfahrt mit dem Dschagannath-Wagen? Anmerkun-

- gen zu soziologischen Gegenwartsanalysen'. *Εναρκτήριο μάθημα καθηγεσίας στο Philipps-Universität, Marburg.*
- Gellner, E. (1996). *Η Κοινωνία Πολιτών και οι Αντίπαλοί της. Συνθήκες Ελευθερίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση (London: Penguin Group 1994).
- Γεωργιάδου, Β. (1999). 'Οι Διακινδυνεύσεις στην Ύστερη Νεοτερικότητα. Μια πολιτική-κοινωνιολογική ανάλυση'. Σε Λ. Λουλούδης/Β. Γεωργιάδου/Γ. Σταυρακάκης. *Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην Εποχή των Τρελών Αγελάδων*. Διακινδύνευση και αβεβαιότητα. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Giddens, A. (1998). *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press (Αθήνα: Πόλις 1998).
- Giddens, A. (1999). *Πέραν της Δεξιάς και της Αριστεράς. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*. Αθήνα: Πόλις (Polity Press/Blackwell Publishers 1994).
- Giddens, A. (2000). *The Third Way and its Critics*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2001). 'Introduction'. Σε A. Giddens, επιμ., *The Global Third Way Debate*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. [1991] (2001). *Οι Συνέπειες της Νεοτερικότητας*. Αθήνα: Κριτική.
- Kleinwelfonder, B. (1996). *Der Risikodiskurs. Zur gesellschaftlichen Inszenierung von Risiko*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Lau, Chr. (1991). 'Neue Risiken und gesellschaftliche Konflikte'. Σε U. Beck et al. *Politik in der Risikogesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Luckmann, Th. (1967). *The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society*. New York: The MacMillan Company.
- Luhmann, N. (1985/1996). 'Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?'. Σε N. Luhmann. *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1990). 'Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives'. Σε D. Gambetta, επιμ., *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Luhmann, N. (1991). *Soziologie des Risikos*. Berlin: de Gruyter.
- Lyotard, J.-F. (1993). *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*. Αθήνα: Γνώση (Les Editions de Minuit 1979).
- Riesebrodt, M. (1998). 'Fundamentalismus, Säkularisierung und die Risiken der Moderne'. Σε H. Bielefeldt/W. Heitmeyer, επιμ., *Politisierte Religion*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

- Riesebrodt, M. (2000). *Die Rückkehr der Religionen*. München: Verlag C.H. Beck.
- Tsoukas, H. (1999). 'David and Goliath in the Risk Society: Making Sense of the Conflict between Shell and Greenpeace in the North Sea'. *Organization*, 6.3.
- Schultze, G. (1998). 'Wohin bewegt sich die Gesellschaft? Eine soziologische Spekulation'. *Εισήγηση*, September-Akademie, 5.10.
- Simmel, G. [1900] (1989). *Philosophie des Geldes. Gesamtausgabe*, τ. 6. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Sontag, S. (1989). *AIDS and Its Metaphors*. Harmondsworth: Penguin.
- Stern, P. C./Fineberg, H. V. (1996). *Understanding Risk. Informing Decisions in a Democratic Society*. Washington, D.C.: National Academy Press.
- Van Loon, J. (2000). 'Virtual Risks in an Age of Cybernetic Reproduction'. Σε B. Adam/U. Beck/J. Van Loon, επιμ., *The Risk Society and Beyond*. London: Sage Publications.
- Zillessen, H. (1993). 'Die Modernisierung der Demokratie im Zeichen der Umweltproblematik'. Σε H. Zillessen/P.C. Dienel/W. Strubelt, επιμ., *Die Modernisierung der Demokratie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Ζουμπολάκης, Σ. (1998). 'Ο Θεός επιστρέφει στην Ευρώπη; Δοκίμιο για τη θρησκευτική δυνατότητα άθεης θρησκείας. Εισαγωγή.' Σε Ζ. Ντάνιελ. *Ο Θεός είναι Φανατικός*; Αθήνα: Πόλις (Arléa 1996).